

kulturális élet egész területére kiterjedő pártszervezést felfüggesztették. Kútbaesett már 1935 nyarán az egységes érdekképviseleti rendszer megvalósításának a terve. A birtokpolitikai intézkedések (hitbizományi reform, telepítési törvény) senkit sem elégítettek ki. 1936 elején a külpolitikai viszonyok is kedvezőtlenül alakultak Gömbös revíziós törekvései számára. Horthy sem nézte jó szemmel Gömbös „vezéri” ambícióit. 1936 tavaszán Gömbös közeli bukása lényegében egyértelműen eldőlt.

A válság után a gazdasági helyzet is javult, az uralkodó osztályok ezzel kapcsolatos sérelme tehát megszűnt, még az addig-nál is kevésbé kívánták tömegpárt szervezését és új módszerek bevezetését.

Az olasz ihletésű fasiszta modellt tehát nem sikerült Magyarországra átültetni. 1932-ben, a válság mélypontján Gömbös megfelelt az uralkodó osztályoknak, a válság elmúltával, és vezéri és csoport ambícióinak napfényre kerülésével azonban népszerűtlenné vált előttük. Az ellenforradalmi rendszer jellege következtében a magyar uralkodó osztályok más helyzetben voltak, mint a faszizmus uralomrajutása előtti olasz és német uralkodó osztályok — tehát ellenállásuk is nagyobb volt. A miniszteri székéből és az uralkodó osztály tagjaként Gömbös nem tu-

dott a fasiszta jellegű ellenforradalmi rendszer körülményei között fasiszta tömegpártot szervezni. Az uralkodó osztályoknak erre azért sem volt szükségük, mivel a Bethlen által kialakított államapparátusnak nem kellett komoly, a rendszer fennállását valóban veszélyeztető tömegmegmozdulásoktól tartani. Gömbös tehát a kormánypárt egészére távolról sem támaszkodhatott, a kisgazdapárti ellenzék cserbenhagyása pedig csak elszigetelődéséhez járult hozzá.

A magyar uralkodó osztályok tehát nem tértek át a totális fasiszta diktatúrára. Új „színt” hozott azonban Gömbös szociális demagógiája, a fokozódó nacionalista-sovinszta propagandája, a fokozódó fegyverkezés, a revans háborúra való irányvétel, a totális diktatúra gömbösi híveinek beiktatása a magas tisztikarba és az államapparátusba. Mindezt a későbbiekben, amikor ez a vetés szárbaszökkent, az ország keservesen fizette meg.

Kónya Sándor monográfiája — csak ismételtelhetjük — komoly értéke történetírásunknak. Érdemi mondanivalója komoly hozzájárulás az ellenforradalmi rendszer politikai történetének feltárásához, a rendszer kritikus, fordulópontnak tekinthető éveiben.

Incze Miklós

CSATÁRI DÁNIEL

Forgószélben. (Magyar—román viszony 1940—1945)

Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968. 492 l.

Csatári Dániel könyve a magyar és a román nép újkori történetének legválságosabb periódusát teszi vizsgálat tárgyává, s a két nép örök találkozási helyének, Erdély 1940—1945 közötti életének bemutatásán keresztül elénk állítja a két duna menti ország összeütközésének tragikus következményeit, valamint azokat az erőket, melyek a Harmadik Birodalom hatalmi rendszeréből való kitorés irányába mutattak. Egy rendkívül bonyolult, ellentmondással teli korszak eddig részleteiben jórészt ismeretlen, de fő vonásaiban is feldolgozatlan problematikáját elemzi.

Munkája 1940. augusztus 30-ával kezdődik. Bemutatja, hogy a második bécsi döntés az új határok megvonásával nemhogy nyugalmat teremtett volna, hanem a két állam közötti viszályok újabb forrása lett. Az érdekelték elégedetlenségéből származó ellentéteket kihasználva, a német diplomácia saját politikai játszmájához Romániát és Magyarországot egyaránt megnyerte.

A két kormány részéről megindult a versenyzés Hitler kegyeiért, akitől a revízió kiterjesztését, a másik oldalon viszont annak érvénytelenítését remélték. Az út végállomása a Szovjetunió elleni háború, melybe ez a politika mindkét országot besodorta.

Csatári Dániel a faszizmus és antifaszizmus világméretű harcába ágyazva pontosan ábrázolja a két fő erő, a jobboldal és a baloldal útját. Végigkíséri a két ország hivatalos politikáját éppúgy, mint a kommunizmus és szociáldemokraták harcát és ismerteti a középrétegek állásfoglalásának alakulását is. Erdélyt természetes egységnek tekinti, éppúgy, mint Groza Péter, aki szerint a felosztással „a történelem ítélőszéke előtt mindkét fél tanúságot tett róla, hogy nem igazi anyja a megkínzott Erdélynek, sem Budapest, sem Bukarest akkori politikusai.” Az etnikai szempontok esetleges figyelembevételével húzott természetellenes határok a rendezendő problémák tömegét vetették fel, mégis egy pillanatra úgy látszott, hogy

a tárgyalások útja járható, a román—magyar megbeszélések talán alkalmasak a vitás kérdések megoldására. A tárgyalások azonban hamar megszakadtak. A revízió részleges sikere után megdőlt II. Károly rendszere, hatalomra jutott Ion Antonescu és a vaskaróda, napok alatt megnő a németek szemében, s ezután Németország — egy kortárs szavaival — „a nemzetiszocialista Románia kontrarevizionizmusát használta fel Magyarországot megpuhítására”.

Ebben a légkörben alakult ki Erdélyben is az ún. kölcsönösségi nemzetiségi politika, melynek szintetikus feldolgozására Csatári könyvében történik először kísérlet. A kölcsönösség terén a két kormányzat, s különösen a középszintű apparátus félelmetes leleményességét mutatták. Északon átvették a még II. Károly által meghonosított kisebbségi munkaszolgálat rendszerét, sokakat kitoloncoltak. A román egyházaktól részben megvonták az iskolafenntartás jogát, a román oktatás, kultúra és sajtó, de még a román gazdasági élet is komoly csapást szenvedett. Délen viszont a román kormány a magyarokon nemcsak az északi románság sérelmeit, hanem Észak-Erdély elvesztését is igyekezett megtorolni. A magyarokat munkatáborokban dolgoztatták, iskoláikat részben bezárták, részben „átengedték” a német kisebbségnek, amelyik (saját tragédiájára is) nemzetiszocialista alapon volt megszervezve. Nagy volt a jobbizonytalanság, egyházi és világi értelmiségieket vetettek börtönbe, vagy állítottak haditörvényszék elé, s különösen súlyosak voltak a rekvirálások. A nemzetiségekkel való bánásmód mindkét oldalon a mélypontra zuhant. Mindkét irányba folyt a menekülés.

A Szovjetunió elleni háborúban eleinte úgy látszott, hogy ismét Románia „esélyei” növekedtek. Antonescu német csapatokat is irányított, Szlovákia is hadbalépett. Ezt Bárdossyék azzal próbálták ellensúlyozni, hogy Magyarországot is belerántották a háborúba. A hadbalépés egyik pártolója, Sztójay berlini követ még a magyar tartózkodás napjaiban az erdélyi viszályra célozva írja: „ismerve a mai német politika módszereit... részvételünk mostani formáját német részről *később* (bármennyire megfelel is *ma* az ő intencióinak) ellenünk fordíthatják, ha ezt bármely okból opportunusnak tartanak.” Magyarország hadbalépése után a versenyfutás a harcerekre is átvevődött; a magyar vezérkar féltékenyen figyelte Antonescu hatalmas, bizonyos fegyverekben jobban ellátott seregét, míg a román hadvezetés presztízsét látta veszélyeztetve, ha netán a magyar csapatok érnék hamarabb Csernovicha.

A kölcsönösségi nemzetiségi politika,

amit egyesek korábban a megbékélés csodaszerének gondoltak, már a háború első évében végkép csődött mondott, s 1942-ben egy román—magyar konfliktus kitérő sével fenyegetett. Ekkor küldött ki a német—olasz vegyes bizottságot a kérdés tanulmányozására; ez azonban azon túlmenően, hogy az adott rendszer keretében tett különféle ajánlásokat, inkább mindkét kormány felbőszítését eredményezte. Hiába került sor neves erdélyi közéleti és egyházi férfiak (Hatjeganu Emil, Hossu Gyula, Márton Áron stb.) közbenjárására, a megoldást éppen a kormányok szándékai ellenére kellett keresni.

A munkásmozgalom régóta élen járt a nemzeti gyűlölködés leküzdésében. A kommunista párt északerdélyi tartományi bizottsága kereste azokat a lehetőségeket is, amelyek a parasztság és az értelmiség szervezésének szolgálatába állíthatók. Kapcsolatba lépnek a népiesekkel, a Korunk gárdáját bekapcsolják a Népszava munkájába. Délen a román kommunisták vezetésével a fasisztaellenes sztrájkharcokban megszálló erők a magyar és román munkásság harci egysége. Északon a kommunista mozgalmat két nagy csapás éri. Az első a szovjetellenes háború kitörését követő nyílt nyomozás, melynek során 1210 embert tartóztattak le, sokukat pedig (pl. Kohn Hillelt) kegyetlenül megkínozták. A második csapást a Kállay-kormány 1943 őszén méri a mozgalomra, jól megválasztott időpontban, mivel ez az év, a népmozgalmak ébredésének éve Erdélyben egy igen széleskörű, a kommunistáktól kezdődően még néhány hazafias arisztokratát is magába foglaló németellenes egységfront kialakulását vetítette előre. Csatári könyvéből jól látható, hogy a kiugrásra számítgató Kállayék éppen saját hátuk biztosítása céljából léptek föl a haladó erők ellen, holott ezzel a taktikájukkal maguk teremtették meg kudarcuk egyik főfeltételét. Ennek az akciónak esett áldozatul Józsa Béla, a magyar kommunista mozgalom egyik legkiemelkedőbb alakja, a népfrempolitika komoly és tehetséges bajnoka, kinek halálra kínzását még maguk a detektívek is szégyellték.

A munkásmozgalommal, a népmozgalmakkal foglalkozó részek Csatári könyvének kiemelkedő fejezetei. Hitelesen és jól érthetően tárgyalja a tömegek balratolódását, sohasem dolgozik valamiféle absztrakt tömeg fogalmával, mindig konkrét példákon, lehetőleg a források beszélgetésével eleveníti meg a románok és magyarok összetartását. Példamutatató, ahogy a kommunista, s részben a szociáldemokrata vezetők tevékenységét ábrázolja; elkerüli azt a gyakori hibát, hogy a hivatalos iratok egyoldalúságából a valóságosnál nagyobb mozgalmakra

következtesen. A két nyílt nyomozás leírása, a lefogott kommunisták magatartásának ábrázolása stílusában már-már megközelíti Eötvös Károly írói szintjét.

A munka nyomon követi a háborúban beállott fordulat után a román és magyar kormányok között kialakuló immár második, a szövetségesek nyugati csoportja támogatásának megnyeréséért folyó rivalizálást. A „kiugrási versenyfutás” idején — helyzetéből adódóan — Románia kamatostól fizette vissza Kállayéknak azt, hogy elődei a revíziós politika erőltetésével maguk is segítették a román burzsoá politikát a a szövetségesek és Németország karjaiba juttatni. Antonescu dél-erdélyi csapatmozdulatai komoly részt játszottak abban, hogy a magyar kiugrási javaslat elmaradt. Kedvezőbb fordulatot vett Románia fejlődése. Míg 1944-ig a magyar és román kormányok nagyjából azonos felfogásból kiindulva tapogatózásaikban párhuzamosan haladnak, Kállayék a Szovjetunióval már nem hajlandók megállapodni, Romániában viszont a kommunisták javaslatára létrejön a Hazafias Front, s az eddig passzívításban levő polgári pártok kapcsolatba lépnek a szövetségesekkel, megkapják a fegyverszüneti feltételeket. A két történelmi párt részvételével megalakul a Demokratikus Nemzeti Front. A kommunisták kapcsolatba lépnek a németellenes tisztekkel, s a királyi udvar, lemondva az irreális célkitűzésekről, Észak-Erdély visszaszerezése és a maga átmentése reményében hozzájárul a fegyveres felkelés előkészítéséhez. Amikor a Vörös Hadsereg áttöri a Iași-Chisnău vonalat, Románia már készen áll a fordulatra, augusztus 23-án megdöntik Antonescu németbarát katonai diktatúráját s megnyitják a szövetségeseknek a Kárpátmedencébe vezető utat.

A román fordulat nagy hatását a munka részletesen elemzi. A népi erők a példa követésére buzdítottak, de már nem tudták a megszállt Magyarországot feltartóztatni azon a lejtőn, ahová a hazai jobboldal sodorta. A szeptember 12-i román fegyverszüneti szerződés után — mely Romániának ígérte Erdélyt (vagy annak legnagyobb részét) — román csapatok is résztvettek hazánk felszabadításában.

Igen érdekes Csatári könyvének az a része, mely az Országos Demokratikus Arcvonal (ODA) észak-erdélyi helyi bizottságának lényegében 1944 végétől 1945 tavaszáig terjedő közigazgatási, politikai és szociális tevékenysége elemzésével foglalkozik. A magyarellenes terrorakciók (döntőrészt az ún. Maniu-gárdák tevékenysége) miatt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság ugyanis november 14-én elrendelte a román közigazgatás kivonását Észak-Erdély-

ből mindaddig, amíg olyan kormány nem alakul, amely biztosítani tudja a fegyverszüneti feltételeket, s a nemzetiségek jogait. Ez alatt az időszak alatt sok minden történt a megbékélés érdekében. Bevezették a két-nyelvű közigazgatást, helyes földreformtervet dolgoztak ki, megindították a közlekedést, a termelést; ebben segítségükre volt pl. a román kormány kommunista közlekedési minisztere. Amikor a néptömegek nyomására a reakciós kormányt Groza Péter kormánya váltotta fel, s Sztálinhoz intézett üzenetében ígéretet tett a demokratikus nemzetiségi politikára, megkapta a hozzájárulást a közigazgatás átvételéhez. Az új kormány lépéseket tett a nemzetiségi jogegyenlőség biztosítása irányába, s meghívta a szomszéd országokkal való együttműködés politikáját.

Csatári Dániel könyvét (mint azt még vitája során egyik opponense megjegyezte, mindenekelőtt a gondosság, a téma iránt érzett mély szeretet és tisztelet jellemzi. A fentebb nyújtott viszonylag terjedelmes összefoglalásból alig derül ki, milyen sok új adatot tár fel, milyen sok ismert vagy részben ismert mozzanatot világít meg új oldalról. A romániai belviszonyok felvázolása, a különféle magyar-román tárgyalások feldolgozása, röviden: Erdély története öt kritikus évének szakszerű feltárása a dolgozat tudományos értékeit bizonyítja.

Legnagyobb érdeme azonban abban áll, hogy a két ország kül-és nemzetiségpolitikájának elemzése során nem a centiző „ki kezdte” és „ki a hibásabb” itt történeti-ten kérdésfelvetése vezeti. Szakít a kisebbségi politikuskok ügynökként kezelésével is. Állásfoglalásait nem a kicsinyes, akár mindkét felet bíráló, légüres térben mozgó elvont igazságszótás jellemzi. Behonyítja, hogy itt *abban* a hatalmi rendszerben egyik félnek sem volt, nem is lehetett igaza a háború a fasizmus és demokrácia szembeállításával már megjelölte a kivezető utat, de erre valóban egyik ország kormánya sem volt hajlandó rálépni. A szerző azonban élénk tárja azt az új erőt, a népi összefogás antifasiszta egységfrontját, mely kezdetben gyengébben, később egyre határozottabban lépett fel a katasztrófa elhárítása érdekében. S megmutatja ennek bázisát, az erdélyi népek elnyomott osztályainak évszázados sorsközösségét, mely a legelvadultabb szenvedélyek napjaiban is az egymás melletti kiállítás ragyogó példáit mutatta. (Pl. az egyik magyar konzul jelentette, hogy dél-erdélyi magyar parasztok rekvirált gabonáját román parasztok sajtájukból összepótlták. Másutt a magyarok állatait sajtájukként mentették meg.)

Jól elemzi a szerző az erdélyi értelmiség állásfoglalását. Korlátait, nacionalizmus-ma-

radványait nem becsüli le, de megmutatja, hogy írásaik alapvetően antinacionalista vonása, ha hangjuk nem is hallatszott mindig elég messzire, „az országsöpörések és faluirtások korában harcos kiállásnak számított”.

Mint minden bonyolult korszakot vizsgáló munka, Csatári könyve is számos nyitva hagyott részkérdést, vagy vitatható álláspontot tár az olvasó elé. A magunk részéről két dolgot hiányolunk a dolgozatból. Az egyik Észak-Erdély gazdasági helyzetének ismertetése, hiszen annyi így is kiderül, hogy a bécsi döntés egy gazdasági egységet vágott ketté úgy, hogy — Hitler szerint — „az a román kormány, illetve a román nép által valahogy még elviselhető legyen. Mert félős, hogy ellenkező esetben Romániában felborul a helyzet...” (32. l.) A valóságban mindkét félnek volt elég sérelmeznivalója, s ez különösen Északon rendkívül bonyolult helyzetet teremtett. A gazdasági-társadalmi struktúra részletesebb elemzése fényt vetne volna a nemzetiségek politikai szervezkedésének Észak és Dél között megfigyelhető különbségeire is. A másik az, hogy bár ír az iskolák kérdéséről, kevéssé részletes a magyar kormányok kultúrpolitikájának vizsgálata: a nemzetiségekkel szemben vallott elvi álláspontja, a „szentistváni állameszme” elvei és gyakorlata közötti egybeesés illetve ellentmondások feltárása. Ebbe a politikába ugyanis belefért a nem-magyar nemzeti viselkedés, bizonyos értelemben pedig hagyományai ápolása is. Nem érdektelen a kultuszkormány elvei és a

középirányító szervek tevékenysége közötti esetleges eltérések vizsgálata, mert számos téves nézet eloszlásában nyújtana segítséget. Ugyanez mondható el a román egyházak kérdéséről is. Reméljük, hogy vizsgálatára sor kerül majd abban a jelzett könyvben, mely az észak-erdélyi kommunisták perét is tárgyalni fogja.

Megemlítendő még, hogy (a szerző hibájával föl nem róhatóan,) az egyébként nagy levéltári anyagból hiányzik a román főhatóságok iratanyaga. A román levéltári források leszűkítése sajátos torzuláshoz vezet helyenként. Míg a romániai viszonyokra a magyar források direkt adatait is használhatta, addig az észak-erdélyi románság helyzetének a román kormány részéről történő részletes megítélése csak a magyar forrásokban való másodtükröződésben elemezhető. A szerző kiváló tárgyismerete és arányérzéke ezzel simán megbírkózik, de a forrásokat nem pótolhatja olyan kérdésekben, mint pl. miként ítélte meg a román kormány a magyar kiugrási kísérlet súlyát, a magyar tisztakar magatartását, egy további magyar revízió esélyeit stb.

Csatári Dániel könyve egy bonyolult korszak történeti problémáinak föltárásával, előítéletek és beidegződések ellenében a történelem, a haladás fővonalának megrajzolásával jelentős eredménye a marxista kutatásnak. Ha a történetírás feladata a múlt föltárásával korunk objektív valóságának jobb megértését előmozdítani, úgy ez a munka történetírásunk egyik kiemelkedő alkotása.

Szász Zoltán

DÜMMERTH DEZSŐ: *Pest város társadalma 1686—1696*

A török hódoltság utáni első évtized lakosságának gazdasági, társadalmi és személyes életviszonyai Mária Terézia koráig

Budapest 1968. Akadémiai Kiadó. 308 l., térkép

Valóban izgalmas feladatra vállalkozott a szerző: egy meginduló, életét újrakezdő város társadalmának megelevenítésére. Tudjuk, városaink eredete általában a középkorba nyúlik vissza, mikor a szegényes forrás-adottságok vajmi kevés lehetőséget adnak a kialakulás, a kezdeti társadalom megismerésére. A magyar történet sajátos tragikum, hogy a városkeletkezés megfigyelésére mód nyílik abban a korszakban, midőn a források már viszonylag bőven ömlenek. Még pedig nem egy felülről teljesen újonnan alapított, hanem olyan város esetében, melynek a romokon kellett új életet kezdenie a török hódoltság megszűnésével járó pusztulás és elnéptelenedés után. S Pest eseté-

ben külön jelentőséget ad ennek a nagyrészt spontán megindulásnak, hogy belőle, páratlan gyorsasággal, világvárossá ívelő fejlődés fakadt.

De nemcsak a feladat egyedülálló: pártját ritkítja a mód is, ahogy Dümmerth a problémához hozzááll. Pest kialakuló polgári társadalmát az elemi részecskék mélységig ható analízis segítségével iparkodik rekonstruálni. A legkisebb összetevőkből indul ki, az egyes családfőket és hozzátartozókat veszi szemügyre, s e társadalomatomok egymáshoz illeszkedéséből, kapcsolataiból, elhelyezkedéséből, felfelé törekvéséből, illetőleg hanyatlásából bontakoztatja ki az olvasó előtt az újjáépülő város társa-